

Hakas Destanlarında Ad Verme Motifi ve Han Orba Adı Üzerine

Name Giving in Khakhas Epics and the Name Han Orba

Erhan Aktaş*

Özet:

Bu yazıda Hakas destanlarında ad verme motifi incelenmektedir. Destan kahramanına adı ulu bir şahsiyet veya bir başka alp tarafından verilmiş olabilir, veya kahraman kendi adını kendisi vermiş olabilir. Destanlarda müspet veya menfi kahramanların isimlerinin terkibi farklı yollardan yapılmaktadır. "Han Orba" ise destanda kutsal yönü olan bir asilzadedir.,

Anahtar Kelimeler: Hakas, Han Orba, Destan.

Abstract:

In this article the name giving motive in the saga of Khakassia is discussed. Epic hero's name may has been given by an exalted personage or anothe hero, or the hero may has given the name himself. The names of "bad" or "good" in epics are composed in different ways. "Han Orba" is a nobleman with a sacred aspect in the saga.

Keywords: Khakhas, Han Orba, Epics.

Giriş

Ad verme/ad alma kavramı insan hayatında geçiş dönemleri şeklinde isimlendirilen silsilenin önemli halkalarından biridir. Ad verme, insanın doğumundan sonraki adımlardan biri olup birtakım inanma ve pratikleri içerir. Adın yalnızca şahsî ve içtimaî yönlerinin olmayıp aynı zamanda kişiliğin "*büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simge*" olduğunu belirten Sedat Veyis Örnek¹ çocuklara ad koymanın lalettayin bir hadise olmayıp kutsallık alt yapısının bulunduğunu ifade eder.² Çocuklara verilen adlar taşıdıkları özellikler bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Aynı araştırmacı bunları birçok başlık altında değerlendirmiştir. Yazara göre ebeveynin ve/veya diğer aile büyüklerinin yeni doğana verdikleri adlarda şunlar

* Dr. Arhan Aktaş, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

erhanaktas35@hotmail.com

¹ Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, s. 148.

² *Age.*, s. 149.

belirleyici etmen olmaktadır: “*çocuğun doğduğu gün, ay ve mevsim, yatır ve ziyaretler, Tanrının sıfatları, peygamberler, peygamber yakınları, tarihî kahraman ve siyasî liderler, hayvanlar, maenler, bitkiler, çocuğun doğduğu yer, minet, şükran, hayranlık, dostluk duyguları, ölmüş büyükler, toponomi, coğrafi öğeler, kozmik, göksel ve meteorolojik öğeler, manevi organlar, uyumlu adlar, moda ve kültür değişimleri ile yaşatıcı güçle ilgili adlar*” çocuklara verilen adlarda önemli etmenlerdendir.³

Halk arasında haylice önemli olan ve doğum hadisesinin alt unsurlarından olan ad verme geleneği ve buna bağlı uygulamalar halk yaratmalarında da akislerini bulmuş olup bu motife bağlı zengin ve renkli örneklerin görüldüğü türlerden birisi de destanlar olmuştur. Türk destanlarında önemli bir motif olmasının yanı sıra bir epizodu da ihtiva eden ad verme geleneği neredeyse tüm destanlarda mevcut olup bazılarında ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta hatta yeni ad alan çocuklara ad toyu düzenlenmektedir.⁴ Bu törenlerin geçmişi birçok toplumda kadim zamanlardan beri devam etmekte olup çağdaş toplum hayatında bunların arkaik izlerini görmek mümkündür.⁵ Türklerde mevcut ad verme gelenekleriyle alakalı epey bir çalışmanın yapıldığını belirten Fikret Türkmen tüm araştırmacıların müşterek görüşünün *doğan çocuğun ad alabilmesi için mutlaka bir yararlık göstermesi gerektiği* olduğunu ifade eder.⁶ Bir diğer araştırmacı Fuzuli Bayat, destanlarda ad alan çocuğun bir şahsiyet kazanmakla birlikte aynı zamanda artık hayat boyu üzerinde taşıyacağı bu ada göre yaşaması gerektiğini belirttikten sonra şunları ekler: *Ad verme motifi destan geleneğinde kahramanın epik biyografisini tamamlayan kutsal mahiyetli bir olgudur. Epik biyografi derken destan kahramanının doğumunu, büyümesini, ilk kahramanlığını, ad almasını ve epik sahneye çıkmasını göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun dışında kalan motifler, olay örgüsü boyunca hadiselerin kahramanlık olgusunda, yani geniş manada devlet kurmaktan, vatani düşmanlardan korumaya kadar olan faaliyet silsilesine paralel olarak devam etmesini sağlar. Türk kahramanlık destanlarının ilk okunuşundan da anlaşıldığı gibi kahramana kutsal adla beraber yenilmez fizikî güç de verilir. (...) Ad verme motifinin ritüel-mitolojik seciyesini tetkik eden birçok alimler, onu Şamanlığa bağlarlar. Vergi alan adayın inisiasyon merasimden sonra ad alıp Şaman olması destanda kahramanın yeni statü kazanmasına dönüşmüştür.*

³ Age., s. 150-158.

⁴ ¹ Metin Ergun, “Alpamış Destanının Varyantlarında Ad Verme Geleneği ve Bu Geleneğin Türk Kültürü İçindeki Yeri”, *Erciyes S.* 13 (49) s. 20; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar II*, s. 13; V. Ya. Butanayev, *Etničeskaya Kul'tura Hakasov*, s. 169-171; V. Ya. Butanayev-A. A. Vernik-A. A. Ulturgaşev, *Narodnie Prazdniki Hakasii*, s. 9.

⁵ Lucien Lévy-Bruhl, *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*, (çev. Oğuz Adanır), s. 217-221.

⁶ Fikret Türkmen, *Tahir ile Zühre*, s. 181.

*Demek ki ad alma yukarıda da dediğimiz gibi herhangi bir gencin toplumun üyesi olmaya hak kazanması, dolayısı ile yeni statüye geçişidir*⁷ Adın verilmesinden önce ise çocuğun mutlaka bir yiğitlik sergilemesi, cengâverlikte bulunması, Dede Korkut diliyle *bir oğlanın baş kesip kan dökmesi* gerekmektedir.⁸ Destanlarımızda kahramana adını ekseriyetle o sülalenin ve/veya toplumun ulu bir şahsiyeti verir. Abdülkadir İnan bu durumu *destanlarımızda kahramana ad verme işi büyük önem taşır. Ülkenin hanı veya boyun beyi olan baba, çocuğuna ad konulması için bir toy tertip eder. Burada boyun yaşlı ve bilgisi ve şamanı çocuğun adını kor. Bazen de kimse bir ad bulamaz, o zaman “boz atlı bir er/derviş/Hızır” çocuğa ad vererek kaybolur* şeklinde değerlendirmiştir.⁹

Hakas destanlarında ad verme motifi örnekleri yukarıda belirtilenlerden farklı değildir. Hakas destan kahramanları üzerine yapmış olduğumuz çalışmada¹⁰ da tespit ettiğimiz gibi Hakas destanlarında ad verme motifini üç başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bunlar; kahramanın adının ulu bir şahsiyet veya toplumda saygın bir yeri bulunan bir başka alp tarafından verilmesi, kahramanın kendi adını kendisinin vermesi ve kahramanın adının hâlihazırda verilmiş olmasıdır. Müspet veya menfi kahramanların isimlerinin terkihi farklı yollardan yapılmaktadır. Hakas araştırmacılar V.Ya. Butanayev ve İ.İ. Butanayeva, ele aldıkları bazı Hakas destan kahramanlarının isimlerinin Hakasçada pehlivan, güçlü-kuvvetli yiğit” anlamlarına gelen *möke* adıyla oluşturulduğunu (Alıp Möke, Pulay Möke, Çılazın Möke vd.) belirtirken yine dayanıklılık durumunu ifade eden madenlerle (Ah Molat, Hayılbas Hatıg Molat, Timir Teek vd.), birlikte kuş isimleriyle yapılan (Hara Hushun, Alıp Hartıga, Hızıl Kiikçin), diğer maden ve kumaş isimleriyle yapılan (Altın Çüs, Altın Arçol, Ah Ölen Arıg, Aala Torğay, Kümüs Tana vd.) alp adlarına da rastlanıldığını belirtirler.¹¹ Hakaslar arasında ad verme geleneklerinin on dokuzuncu yüzyıl şartlarında betimleyen V.V. Radlov, Altay Türklerinden¹² farklı olmak üzere yeni doğana önce bir Tatar ismi verildiğini altı ay geçtikten

⁷ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, s. 148.

⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, s. 118.

⁹ Abdülkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri”, *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, s. 206-212.

¹⁰ Prof. Dr. Fikret Türkmen - Prof. Dr. Alimcan İnyet danışmanlığında hazırladığımız “Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)” başlıklı doktora çalışması yayım aşamasındadır. Söz konusu on iki Hakas destanını ihtiva eder ve incelemede ad verme motifine bağlı yukarıdaki başlıkların ortaya konmasında yaklaşık üç yüz altmış destan kahramanı ele alınmıştır.

¹¹ V. Ya. Butanayev-İ.İ. Butanayeva, *Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Fol'klora*, s. 43-44.

¹² W. Radloff, Altay Türklerinde çocuğa ad verme âdetini şöyle anlatır: “Çocuğa ad verme umumiyetle derhal doğduktan sonra aile reisi tarafından yapılır. Ya doğumdan sonra yurta ilk giren şahsın adı, ya patla (balta), multık (tüfek) gibi ilk söylenen bir eşya adı veya doğumdan sonra ilk gelen kimsenin şayanı dikkat bir ifadesi isim olarak takılır, meselâ Sarı-Paş (Saribaş) gibi. Önceki çocuklar ölmüşse, yeni doğana mümkün mertebe fena bir ad takarlar, mesela İt-Ködön (İt götü), Palçık (Balçık) gibi. Yukarıda zikredilen şahıs Rus ise Rusça ad dahi takılır, meselâ: Muklay (=Nikolay), Mukolka (=Nikolka), Pabil (=Pavel) v.b. gibi Zenginler ad verme

sonra da vaftiz edilip Hristiyan (Rus) ismi konduğunu söyler ve Rus adının günlük hayatta kullanılmadığını da ekler.¹³

Bu başlıklar altında değerlendirdiğimiz destan kahramanlarından bir tanesi de Han Orba adlı destanın merkezî kahramanlarından olan kadın kahraman Han Orba'dır. Hakas destan icracısı (haycı) Semyon İvanoviç Şulbayev tarafından terennüm edilip Alevtina Konstantinoviç Maytakova tarafından 1975 yılında derlenerek 1989 yılında yayımlanan Han Orba destanı¹⁴ tamamı manzum olan 8705 mısralık bir kahramanlık destanıdır. Destan tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.¹⁵ Han Orba destanı, yurt beyi Hara Han, çocukları Han Mirgen ile Han Orba ve Han Orba ile birlikte Han Mirgen'in çocuklarının Orta ve Alt dünyadaki menfi alplarla mücadelelerinin anlatıldığı bir destandır. Destanda tek bir merkezî kahraman bulunmama ile birlikte destanın belirli bir bölümüne dek olay örgüsü Han Orba'nın ağabeyi Han Mirgen etrafında örülmüştür. Akabinde Han Orba da vak'aya dâhil olur ve Han Mirgen'in ölümüne dek ağırlıklı olarak Han Orba olmak üzere her iki merkezî kahraman vak'ayı ilerletir. Han Mirgen'in ölümünden sonra her ne kadar onun çocukları da türlü mücadelelerde boy gösterse de destanın sonuna dek Han Orba baskın ve ana kahraman olarak işlevini sürdürür ve korur.

Han Orba destanında mevcut müspet kahramanların adları ulu bir şahsiyetten ziyade aile büyüğü bir kadın tarafından verilmiştir. Han Orba ve ağabeyi Han Mirgen'e isimlerini teyzeleri Altın Harlıh koyar¹⁶ Han Orba, her iki yeğenine ad veren kişidir.¹⁷ Destanda bunların haricindeki tek farklı durum alplardan birinin kendi adını kendisinin almasıdır. Han Mirgen'in torunu Han Sağın, doğumunun akabinde adını kendisi verir.¹⁸

V. Ya. Butanayev ve İ.İ. Butanayeva'nın söz konusu eserinde de emsaline rastlamadığımız ve şamanizm menşeli¹⁹ bir isim olarak karşımıza çıkan kadın kahramanın adı Han Orba'dır.

“Han” adı sadece Hakas destanlarında değil diğer Türk destanlarında çoğunlukla müspet olmakla birlikte menfi alplar içinde kullanılmış bir isimdir. *Han, kağan; devlet* anlamlarına

dolayısı ile meclis tertip ederler, çocuğun adı burada merasimle ilân edilir (W. Radloff, *Sibirya'dan 2*, s. 71-72).

¹³ W. Radloff, *Sibirya'dan 2*, s. 141.

¹⁴ A.K. Maytakova, *Han Orba Alptığ Nımah*, 207 s.

¹⁵ Erhan Aktaş, *Hakas Destanları 3 Han Orba*, 254 s.

¹⁶ *Age.*, s. 43.

¹⁷ *Age.*, s. 152-153, 206.

¹⁸ *Age.*, s. 227.

¹⁹ Maden isimlerinden hayvan isimlerine, ağaç isimlerinden diğer bitki isimlerine kadar birçok isim Türk kamlık müessesesinin içinde yer alan unsurlardır. Bu sebeple bu isimlerle yapılan alp isimlerini Türk şaman kültürü dışında tutma gibi bir niyetimiz bulunmamaktadır. Ancak anlam ve kökeni hakkında aşağıda daha ayrıntılı bilgiler vereceğimiz “orba” adı diğerlerine nazaran bu kültür dünyasında daha bariz bir şekilde zuhur ettiği için yukarıdaki ifadeyi kullanma gereği duyduk.

gelen kelime aslen Türkçe olup farklı kullanımlarla başka dillere de geçmiş son olarak Farsça'dan dilimize *han* ve *hakan* şekilleriyle girmiştir.²⁰ Hakas Türkçesinde “han” kelimesi iki madde başıyla yer alır. Bunlardan ilki “kan” diğeri ise “han, kağan” anlamlarındadır.²¹ Han Orba destanında Han Orba'nın babasının adı Hara Han'dır. Yine aynı destanda “Han” isim ve sıfatının mevcut olduğu birçok alp bulunmaktadır: Han Hılıs, Ah Han, Han Taycı, Hazır Han, Han Hartığa, Han Sabar, Han Çibek, Kök Han, Tas Han, Pus Han, Haan Hıs. Han ismini taşıyan tüm alplar bağlı buldukları boyun idarecisi olmamakla birlikte, içtimaî düzende muteber kişiler olarak karşımıza çıkarlar. Diğer Hakas destanlarında da “Han”lı birçok kahraman ismine rastlamaktayız. Bu kahramanların sosyal ve siyasî durumlarına baktığımızda ise idarecî, savaşçı ve sosyal seviyede farklı konumda bulunan kişilerle karşılaşırız.

Destan kahramanı Han Orba isminde asıl durmak istediğimiz “orba” kelimesidir. Burada “orba” kelimesinin Sibirya Türk kültür hayatındaki yerine temas ettikten sonra, kelimenin çevrelediği anlam dünyası ile söz konusu kahramanın destan içindeki işlev ve görevleri üzerinde paralel bir yapı çizmeye çalışacağız.

Sibirya Kültüründe “Orba”

Rusça kaynaklarda davul tokmağı yani orbanın karşılığı olarak ekseriyetle *kolotuşka* (колотушка) verilse de Hakas araştırmacı V.Ya. Butanayev ilgili çalışmasında orba kelimesinin *kolotuşka* ile değil jyezl (жезл) yani asâ olarak kullanılması gerektiğini ifade etmektedir. Buna sebep olarak ise Buryatça *horbu* adının (хорбү) Hakas Türkçesine ve diğer Sibirya lehçeleri tarafından ödünçlenen kelimenin bu dildeki anlamının “baston” ve asâ” olmasını gerekçe gösterir.²² Buryat şamanlarının davul/teflerine vurdukları âletin ismi ise *tobor* (İrkutsk Buryatlarında) ile *taişur* iken²³ Butanayev'in Hakasçadaki Buryatizm örneği olarak gördüğü *horbi* “baston” anlamına gelmektedir²⁴

²⁰ Günay Karaağaç, “ ‘Han’ ve ‘Hakan’ Kelimeleri Üzerine”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Üzбек Bayçura Özel Sayısı)*, S. X s. 192.

²¹ Ekrem Arıkoğlu, *Örneklili Hakasaça-Türkçe Sözlük*, s. 144 ve Emine Gürsoy Naskali-V. Butanayev vd., *Hakasaça-Türkçe Sözlük*, s. 144.

²² Araştırmacı M. Hoppál ise *Avrasya'da Şamanlar* asânın ancak davulun bir muadili olabileceğinden bahseder: “Şaman asâsı davulun yerine geçmiştir. Tuva'da yaşayan Tocalarda -bunu Vilmos Diószegi ve Aziz İ. Vaynstein derlemeleri şeklinde biliyoruz-şaman davulu hazırlanmadan önce şamanın ilk sembolü asâydı. Genellikle şaman ilk davulunu alana kadar iki üç yıl geçirdi. Sembolü dikkati alarak şaman asâsını atla özdeşleştirirlerdi” (M. Hoppál, *Avrasya'da Şamanlar* (çev. Bülent Bayram-H. Şevket Çağatay Çapraz, s. 253). Aynı araştırmacı eserinin bir başka bölümünde şaman aksesuarlarındaki sembolizme binaen davulun “at” tokmağın ise “kırbac” olduğunu belirtmiştir (M. Hoppál, *Avrasya'da Şamanlar* (çev. Bülent Bayram-H. Şevket Çağatay Çapraz, s. 247).

²³ Tatyana Jerebina, *Sibirskiy Şamanizm*, St. Peterburg: Amfora, s. 86.

²⁴ T.M. Mihaylov, “Liçnost’ Şamana”, *Buryatı* (ed. L.L. Abayeva-N.L. Jukovskaya), Moskva: Nauka, s. 383.

Hakas Türkçesinin muhtelif sözlüklerinde *orba* kelimesinin anlamı ekseriyetle aynı verilmiştir. N.A. Baskakov *orbayı* “şaman tefinin tokmağı” olarak tanımlarken²⁵ O.V. Subrakova “şaman tefinin tokmağı ve şamanın asâsı” olarak karşılar.²⁶ Araştırmacı V. Ya. Butanayev’in hazırlamış olduğu tarihî-etnografik sözlükte kelime, “şamanın asâsı” ve “Kızıl ve Kaçınlerde tef görevi gören halkalı asâ” şeklinde karşılanmıştır.²⁷ Türkiye’de neşredilen Hakasça-Türkçe sözlüklerde ise *orba* ve *orbu* imlalarıyla “şamanın tefini çaldığı tokmağı”²⁸ ile “şaman tefinin tokmağı”²⁹ anlamları verilmiştir.

Sibirya kamlık dairesindeki Türk ve diğer halklarda kamlama esnasında şaman davulunun yanındaki bir diğer önemli aksesuar olan “tokmak” kelimesinin karşılığı benzerlik veya farklılıklar arz etmektedir. Kuzey Hantılarda *nyalı*; Altaylılarda *orba*, *orbu*, *uorba* (орба, орбу, уорба); Buryatlarda *tobor* (İrkutsk Buryatlarında) ile *taişur*; Dolganlarda *bulayyah* ve *bılayah*; Ketlerde *hat bul*, Koryaklarda *yararakiplenang* veya *yayakiplenang*, Mansilerde *mout*, Nanaylarda *gisil*, Nganasanlarda *peteho*, *feteho*, *feataha*, *hfetaha*, Nenetslerde *nenggabts*, *laburants* ve *laberats*, Selkuplarda *kapşit* ve *solang*, Tofalarda *orba*, *orbu*, *uorba*, Tıvalarda *orba*, *orbu* ve *uorba*, Hantılarda *nyalı*, Çukçilerde *yararkiplenang*, *yayakiplenang*, Evenklerde *gisu*, *giso*, *gigu*, *gişo*, *geşi*, *gişi*, *gisel*, *gesel*, *gesel’*, *gessel’*, *gisvun* ve *gesavun*, Evenlerde *gisun* *gişon* ve *gihon*, Entslerde *peteho*, *feteho*, *feataha*, *hvetaha*, Yukagirlerde *yalhin naydiyya* ve Sahalarda *bulayyah*, *bılayyah* şeklinde bir kullanım mevcuttur.³⁰

“Orba”nın Menşei ve İşlevleri

Şamanizm üzerine yapılan araştırma ve değerlendirmelerde şamanların “kamlama” adı verilen ayinlerinde giydikleri kıyafetler ve kullandıkları aksesuarlar ile bunların sembolik anlamları, işlevleri, ritüele olan katkıları vb. unsurlar ele alınmıştır. Şamanların giydikleri kıyafetten, kozmik seyahatlerinde onlara yardımcı olan davula, bunların üzerindeki çizimlerden diğer talî aksesuarlara kadar tüm objeler bir önem ve anlam taşımaktadır. Bu unsurlardan bir tanesi de Hakasça karşılığı *orba* olan alettir.

Şamanların ayin aksesuarlarından bahsedilen kaynaklarda davuldan sonraki en önemli aksesuar olarak tokmaktan yani orbadan mutlaka bahsedilmektedir. Bu önemli unsur tüm şaman Sibirya gruplarında benzer ve/veya farklı adlarla yer almakta, önem atfedilmektedir.

²⁵ N.A. Baskakov, *Hakassko-Russkiy Slovar’*, s. 129.

²⁶ O.V. Subrakova, *Hakassko-Russkiy Slovar’ Hakas-Oris Söstik*, s. 311.

²⁷ Butanayev, *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar’*, s. 74.

²⁸ Arıkoğlu, *age.*, s. 325.

²⁹ Naskali-Butanayev, *age.*, s. 338.

³⁰ Jerebina, *age.*, s. 40-400.

Orbanın taşıdığı önem yalnızca bir ayin malzemesi olmasından değil aynı zamanda yapıldığı malzeme, ayin esnasındaki işlevi, bu âletin şaman dualarında önemli bir vasıta olarak zikredilmesi ve bizim Sibiryalı Türk destanları arasında kahramana ad olarak verilmesi bakımından ilk kez karşılaşılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu işlevsel âlet kayın³¹, ardıç³², söğüt dalı veya çam ağacından³³ yapıldığı gibi huş ağacından³⁴ ve hatta ayı pençesinden de yapılmaktadır.³⁵ Araştırmacı V. Butanayev, aynı eserde, Hakasların atalarının yani tarihteki Yenisey Kırgızlarının orbalarını taştan (*tas orba*)³⁶ veya bronzdan (*hola orba*) yaptıklarını, taştan mamul orbanın Tıva (*daş orba*) ve Altaylılarda (*taş orbo*) da kullanımının olduğunu belirtmektedir³⁷

Farklı ağaçlardan yapılan orbaların yanında geyik boynuzundan yapılanları da bulunmaktadır.³⁸ Hakas inancında bunları yetileri kuvvetli şamanlar bulundurabilmekte ve bunlarla Erlik Han'ın karşısına çıkabilmektedir. Bu tür orbanın yapıldığı boynuz üç yüz yıllıktır ve Hakasçada *muus orba* (boynuz tokmağı) olarak adlandırılmakta olup bunun bir örneği günümüzde Hakasyadaki Bölge Etnografya Müzesinde muhafaza edilmektedir.³⁹ Yine aynı araştırmacının belirttiğine göre Todan Kanziçakov gibi bazı güçlü şamanlar hem boynuzdan yapılmış hem de ağaçtan yapılmış *orba* kullanmakta idi.

Meşhur Türkolog V.V. Radlov, Sibiryalı'dan adlı ünlü eserinde de Şamanlık kültü üzerine yaptığı değerlendirmelerde orbadan *ordu* şeklinde bahseder: “Şaman davulu sol eliyle sapın ortasından tutar, sağ eline de *ordu*⁴⁰ adı verilen tokmağı alır. Tokmak ağaçtan yapılmış olup, bazen oldukça ustalıklarla oyulmuş 4-5 zoll uzunluğundadır. Tokmak kendisi yassı ve takriben 2 zoll genişliğindedir, üzeri önce keçe ile, onun üzerinden de kılı hayvan derisiyle (samur, kakım veya tavşan derisi) örtülmüştür, bundan maksat, davula vurulduğu zaman boğuk ses çıkmasını temin etmektir”⁴¹

³¹ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, s. 95.

³² Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm ...*, s. 77; A.A. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), s. 70.

³³ Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 211.

³⁴ V. Ya. Butanayev, *Traditsionnyy Şamanizm Hongoraya*, s. 103.

³⁵ Gürdal, *agm.*, s. 107.

³⁶ Hakaslar arasında bu taş orba hakkında bir de efsane bulunmaktadır. Buna göre çok zengin bir kişi olan Nartas Azrakov bir gün dağda taş bir orba bulur. Bunu herkesten gizleyerek orba ile kalmamaya başlar ve dağ ruhları Nartas'a uzun bacaklı, uzun kuyruklu, uzun kulaklı bir koyun armağan eder. Bu armağandan dolayı Nartas çok zengin olur. Bu olanların üzerine Nartas her sene dağlara dua eder ve Tapsaaçı Haya'dan bir kaya olarak doğudaki Harahazılığ dağına kadar taşır (Butanayev, *age.*, s. 103).

³⁷ *Age.*, s. 103.

³⁸ İnan, *age.*, s. 95 ve Butanayev, *age.*, s. 105.

³⁹ *Age.*, s. 105.

⁴⁰ Vurgu Radlov'a aittir.

⁴¹ W. Radloff, *Sibiryalı'dan 3*, s. 22.

Türkiye Türkü Müzikolog İrfan Gürdal, Türk Dünyası müzik âletlerini konu edindiği çalışmasında Tıva bölgesine mahsus enstrümanlar arasında aslen şaman kalmama aksesuarları olan düngür ve orbayı da bir müzik âleti olarak değerlendirmiş orbayı şu şekilde tanımlamıştır: “*Şaman davulunun tokmağıdır. Ancak orba tek başına da ses çıkaran bir çalgı sayılır; çünkü üzerindeki değişik boylarda zil ve metal parçalar orbanın sallanmasıyla sesler çıkarır. Davula vuran yüzü kıllı deri ile kaplıdır.*”⁴²

Şamanların ayinlerinde önemli bir figür olarak gördüğümüz orba, hastalara temas ettirilerek onları iyileştirmekle birlikte şamanın göksel yolculuğu sırasında şamanın sembolik atı olan davula vurularak onu harekete geçirip hızlandıran bir kamçı vazifesi de göstermektedir. Bazı araştırmacılar şamanların dinî vazifelerinin yanında başta maddî ve manevî düşmanlara karşı savaştan kişiler olduklarını da söylemekte bu sebeple şamanın sahip olduğu âletlerin savaş teçhizatlarından bir farkı olmadığını belirtmektedirler. Araştırmacı Fuzuli Bayat, şamanların toplum içerisinde yalnızca dinî değil aynı zamanda içtimaî görevlerle de mücehhez şahsiyetler olduğundan bahseder. Şamanın bu yönlerinden biri de onun bir savaşçı olmasıdır. Şamanın dünyalar arası (üst-orta-alt) seyahatleri aynı zamanda bir savaş olup özellikle alt dünya taifesiyle devamlı bir savaş içinde bulunduğunu belirttikten sonra şamanların savaşını üç boyutta ele alır: 1) *Şaman, hastalık türeten, bela getiren ruhlarla toplumun yararı için savaşır.* 2) *Şaman, toplumda etkin bir konum elde etmek için diğer Şamanlarla veya büyücülerle savaşır.* 3) *Şaman, çeşitli sebeplerden dolayı diğer halkların Şamanları ile savaşır.*⁴³ Şamanın, kalmama ayinleri esnasında giydiği kıyafet ve kullandığı teçhizat da yazara göre onun donanımından başka bir şey değildir ve bunların arasında “tokmak” da bulunur.⁴⁴ Bir diğer araştırmacı Julian Baldick, Caroline Humphrey ve Urgunge Onon’un *Shamans and Elders* adlı eserinde yazarların şamanların bu yönleri hakkında şunlar söylediğini ifade eder: *Şamanları cesaretleri ve korkutucu olayların getirdiği geçici delilikten hızla kurtulma yetenekleri-çeşitli ruhlara hükmedebilmeden gelen bir yetenek-dolayısıyla saygı duyulan varlıklar olarak gösterir. Şamanların askeri donanımı olması gerekir; şaman kıyafetinin en öne çıkan parçaları silahlar, zırh ve aynayla kemer gibi çok iyi korunan bir kalenin simgeleriydi. Aynalar ayrıca dünyada olup bitenler hakkında bilgi verir ve ışık yansıtarak iblisleri korkuturdu.*⁴⁵ Bir diğer araştırmacı V. Ya. Butanayev, orbanın asadan tahta bir nesneye kadar olan geçirdiği dönüşümden bahsederken işlevleri bakımından

⁴² İrfan Gürdal, “Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları”, *Türkler Ansiklopedisi*, s. 107

⁴³ Bayat, *age.*, s. 165.

⁴⁴ *Age.*, s. 166.

⁴⁵ Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, s. 142-143.

öncelikle ilahî yolculuklarda Hakas Türkçesinde “ham hamçızı” yani “şaman kamçısı” olduğunu belirtirken orbanın yalnızca alt dünya varlıklarıyla olan mücadelelerinde bir harp aletine dönüştüğünü ifade etmektedir.⁴⁶

Orba şamanın göksel yolculuğunda bir unsur olmakla birlikte şamanın toplumsal vazifelerinde de kullandığı bir nesnedir. Otacılık ve şifa verme gibi hususiyetlere de sahip olan şaman orba teması ile hastalarını iyileştirebilmektedir. Yakut kamlığı üzerine önemli bilgiler verdiği eserinde Gavriil Vasilyeviç Ksenefontov şamanın şifa vermesine dair notlarında şunları yazar: *Şaman ona (hastaya) yaklaşmış ve birkaç kez tefin tokmağıyla hafifçe alnına vurup şöyle demiş: “Kalkma zamanın geçti, kalk!” Hasta kalkmış. Şaman ona şöyle demiş: “Eee, çay içmek istersen gidip oturalım mı?” Çay içmeye başlamışlar. Hasta artık sağlığına kavuşmuş.*⁴⁷

Sibiryadaki bazı gruplarda davul tokmağının yani orbanın bir fal aracı olarak da kullanıldığı bilinir. Söz konusu durumla ilgili araştırmacı M. Hoppal *Son olarak bütün Sibiryada yaygınlaşmış ve bugüne kadar uygulanmakta olan bir fal bakma metoduna da yer vermek gerekiyor. Burada şaman ya da şaman kadın davul çalmayı aniden keserek tokmağını havaya atar ve tokmağın deriyle kaplı tarafına mı yoksa diğer tarafına mı düşeceği takip edilirdi*⁴⁸ derken bir Rumen araştırmacı M. Eliade Tunguzların *davulun tokmağını havaya atmak şeklinde sınırlı bir fal bakma usulü kullandıklarını* söyler.⁴⁹ Benzer bilgiye F. Bayat’ın çalışmasında da rastlanmaktadır. Araştırmacı şamanların tokmaktan silah, kürek hem de kamçı olarak faydalandığını Tıva Türkleri arasında tokmaktan fal açıldığını belirtir.⁵⁰

“Orba” Simgeciliği ve Destan Kahramanı Han Orba

Han Orba destanının merkezî kahramanı olan kadın kahraman Han Orba’nın ismindeki simgecilik tam anlamıyla kahramanın üzerinde değildir. Hanlık unvanı ancak babasının ve ağabeyinin ölümünden sonra kendisine uygun düşer. Orba ismi ise kahramanın birkaç özelliği haricinde dolaylı olarak belirir. Han Orba’nın çok belirgin bir şekilde şaman olduğuna dair deliller bulunmamaktadır. Alp, mücadelelerinde destan kahramanlarının olağan silahlarını kullanır: Kılıç ve ok. Ancak Han Orba’nın kullandığı ok diğer oklardan farklıdır çünkü bu ok canlıdır. Söylenen yapıyor, hangi düşman üzerine gideceğini okun sahibini tayin etmektedir.⁵¹ Alp Han Orba’nın sahip olduğu bu olağanüstü özellikli silahın haricinde kahramanın sahip

⁴⁶ Butanayev, *age.*, s. 109.

⁴⁷ Gavriil Vasilyeviç Ksenefontov, *Yakut Şamanlığı* (çev. Atilla Bağcı), s. 221.

⁴⁸ Hoppal, *age.*, s. 247.

⁴⁹ M. Eliade, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, s. 207.

⁵⁰ Bayat, *age.*, s. 212.

⁵¹ Aktaş, *age.*, s. 154.

olduğu farklı bir büyüsel hususiyet bulunmamaktadır. Bunların haricinde kullandığı maddî bir unsur yoktur. Han Orba'nın sihrî kuvvetlere başvurması ise yine bazı büyü güçlerine sahip nesnelere vasıtasıdır. Han Orba'nın bu özellikleri onu doğrudan bir şaman yapmaz ancak büyüsel güçlere sahip olduğu aşikârdır.⁵² Yukarıda ismi zikredilen araştırmacıların da belirttiği üzere şamanın sahip olduğu birçok aksesuar aynı zamanda onun alt dünya taifesiyle olan savaşında bir silah vazifesi görür. Han Orba'nın böyle bir silaha “madden” olmasa bile “manen” sahip olduğu açıktır. Düşmanlarla olan savaşını kılıcı ve canlı oku ile yapar, isminde taşıdığı bu kamlık aksesuarı imgesi söz konusu âletin ritüeldeki görevini ve bunun sorumluluğunu kahramana yükler. Kadın kahraman Han Orba her ne kadar bir şaman olmamakla, Orta ve Alt Dünyanın menfi güçleriyle *orba*yı bir harp aleti olarak kullanmasa da ismindeki her bir isim onu toplumsal ve dinî bir sorumluluğun altına sokmaktadır. Bu sebeple isim iki boyutlu bir anlam dünyası içinde yer almakta, kahraman bu iki dünyanın gereklerini yerine getirecek şekilde hareket etmektedir.

Tabii ki burada Han Orba'nın doğumundan başlayarak destanın son mısraına kadar başından geçen olaylar silsilesi içindeki olağanüstülükleri her iki anlam dünyasının ortak unsurları olarak görmekte fayda vardır. Alp Han Orba'nın kendisine teyzesi tarafından söylenen erginlenme yaşından önce yaşadıkları da bir takım olağanüstülüklerle sahip olmuştur. Han Orba, ağabeyinin aksine çok müşkül bir zamanda dünyaya gelir. O an, Han Orba'nın yurdunun Hara Molat tarafından talan edilmeye başlandığı bir zamana denk gelir. Han Orba'nın annesi Hara Tarğah, evlatlarına bir zarar gelmemesi için her ikisini de çiçeğe dönüştürür, daha sonra eski hallerine teyzeleri tarafından döndürülür. Han Orba her ne kadar küçük kardeş olsa da anlatıcı tarafından onun ağabeyinden daha zeki olduğu belirtilir. Han Orba, teyzesinin kendilerine tembihlediği altı yıllık mühleti bekler, ağabeyi ise söze riayet etmez biran önce kuşanarak maceraya atılır, Han Orba altı yaşına gelinceye dek yalnız savaşmak zorunda kalan Han Mirgen, kız kardeşinin de olay örgüsüne dâhil olmasıyla daha etkili ve etkindir ancak her şeye rağmen kız kardeşi Han Orba'nın gölgesinden kurtulamaz. Onun gibi ve hatta ondan daha da güçlü olabileceğini düşündüğümüz Han Mirgen oğul ve

⁵² Haycı S.İ. Şulbayev'in yayımlanmış olan destanlarında da sihrî güçlere sahip birçok karakter olmakla birlikte bunlar şamanlardan belirgin özellikleriyle ayrılır. Her ne kadar olağanüstü güç ve özellikleri haiz olsalar da onlar şaman değildir. Mezkûr haycıya ait Huban Arığ destanında bunun sarıh örneğini görmek mümkündür. Merkezî ve talî birçok kahraman gerek maddî gerekse manevî bakımdan doğaüstü özelliklere sahiptir ancak hiçbiri *dokuz tüürlü Tolğay Kamın* yerini alamaz. Tolğay Kam'da mevcut özelliklere parça parça diğer varlıklarda olsa da onun konumu ve saygınlığı ayrıdır. Çalışmamıza konu olan Han Orba destanında ise doğrudan *kam* olarak nitelenen yani Tolğay Kam örneğinde olduğu gibi kamlık müessesini temsil eden bir kişiye rastlamıyoruz. Haycının Rusya'da yayımlanıp henüz Türkiye'de yayımlanmamış olan ve tarafımızdan aktarılmakta olan *Ah Pora Attıg Alıp Ah Han* destanında da kamlık kurumunun bariz kişisine rastlamıyoruz.

torununu da gördükten sonra bir mücadele artık güç yetiremez ve ölür. Han Orba ise her türlü zorluğa rağmen ayaktadır ve destanın sonuna kadar mücadeleye devam eder. Alp Han Orba destanın başından sonuna dek ağırlıklı olarak Orta Dünya alpi olarak görünse de her mısraın satır arasında okunanlar ismi başta olmak üzere sahip olduğu dinî-mistik yönü ile alakalıdır.

Sonuç

Toplum içinde çocuğun dünyaya gelişi beraberinde her zaman yeni ve umutlu beklentiler getirmiştir. Çekirdek aileden başlamak üzere genişleyen sosyal tabakada çocuğun varlığı her zaman olumlu bir hadise olarak görülmüştür, çocuksuzluk hoş görülmemiş ve hatta tenkit edilmiştir. Onlar soyun, toplumun, kültürel ve ekonomik hayatın devamını sağlayan zincirin halkalarıdır. Çocuğun doğumu özelinde aile genelinde toplum için önemli bir olay iken ona hayatı boyunca taşıyacağı ölümden sonra bile iyi veya kötü bir şekilde anılmasına sebep olunan adın verilmesi de bir o kadar önem arz eder. Çocuğa “ad verme” aslında “doğum” adı verilen geçiş dönemi içinde ayrı ve önemli bir başlık halinde yer almaktadır. Verilen ad ile birlikte çocuk aynı zamanda bir kimliğe kavuşmakta, bireyselleşme ve topluma ait olma adına önemli bir adım atmaktadır. Bireyselleşme konusuyla alakalı olarak Fransız araştırmacı Lucien Lévy-Bruhl ise bir başka araştırmacı olan P. Van Wing’den mülhem *isim verilmesinin basit bir etiketleme işi olmadığı, ismin kişinin temel bileşkelerinden biri olduğu ve ona “bireysellik” kazandırdığını* ifade etmektedir.⁵³ Araştırmacı Bilge Seyitoğlu yeni doğanların sırlarla dolu bir âlemden gelerek o dünyanın sırlarını bilen bir varlık olduğunu ifade ederken çocuklara konulan adların geldikleri yerleri hatırlatan bir isim olduğunu ve isim verilirken birtakım törenlerin düzenlendiğini belirtir.⁵⁴ Bu minvalde verilen adın atalar kültü bağlamında mistik-manevî bir yönü olmakla birlikte taşıyacağı bu adın çocuğa bir toplumsal rol de biçeceği/sağlayacağı açıktır.

Bu çalışma çerçevesinde ele aldığımız Hakas destan kahramanının isminde bu dinî-toplumsal yönü görmek mümkündür. İdareci sınıfa mensup olan Han Orba, her ne kadar teferruatlı bir bilgi verilmesi de bir yönetici aile silsilesinin son halkasını oluşturan bir asilzâdedir. Belirli bir yere kadar ağabeyi ile müşterek olarak, onun ölümünden sonra ise tek başına sürdürdüğü beylik/hanlık unvan ve yetkisini yaşatmakla mükellef olduğu halkını ve yurdunu alt ve orta dünyanın menfî hanlarına karşı korumuş ve bunun için bizzat savaşmıştır. Bu nedenle idareciliğin yanı sıra alplık kurumunun da faal bir üyesidir. Bu özelliklerinden

⁵³ Lucien Lévy-Bruhl, *age.*, s. 218.

⁵⁴ Bilge Seyitoğlu, “Manas Destanında Giriş Merasimleri”, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, (yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali), s. 2.

dolayı o bir “Han”dır ve bu adının toplumsal yönünü teşkil eder. Destan kahramanının adındaki mistik-dinî boyut “Orba” isminde zuhur etmiştir. Yukarıda ayrıntılarıyla durduğumuz şekliyle Sibiryâ kamlığında önemli bir yere sahip olan bir ayin nesnesinin kendisine ad olarak verilmesi yine destanda belirtilmeyen ancak tarihî-etnografik temelde anlam taşıyan bir durumdur. Destan kahramanının sahip olduğu ve neredeyse her destan kahramanında görülebilecek olağanüstü özelliklerin yanında dinî önderlik vasfı yani şamanlık kudreti yoktur fakat o kültürden beslendiği açıktır. Yine yukarıdaki satırlarda yerine ve önemine değinmiş olduğumuz “orba” adı verilen kültür nesnesi kamlık inancında gerek maddî gerekse de manevî anlamda önemlidir.

Sonuç itibarıyla destan kahramanları, yer aldıkları türün hususiyetleri gereği her anlamda özel kişilerdir. Dünyaya gelmelerinden isimlerine, giyim-kuşamlarından mücadelelerine kadar her unsur hem gelenek hem de bu geleneğin yaratıcısı, icracısı ve sürdürücüsü olan destancı tarafından şuurla ve özellikle işlenmiş ve ortaya konmuştur. Bu sebeple bu çalışmada bir ayrıntısını ele aldığımız kahramanın isminin bu şekilde değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Kaynaklar

- ABAYEVA, A. A. - JUKOVSKAYA, N. L. (red.), *Buryatı*, Moskva: Nauka 2004.
- AKTAŞ, Erhan, *Hakas Destanları 3 Han Orba*, Ankara: TDK Yay. 2011.
- ANOHİN, Andrey Viktoroviç, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Konya: Kömen Yay. 2006.
- ARIKOĞLU, Ekrem, *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yay. 2005.
- BALDİCK, Julian, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, İstanbul: Hil Yay. 2011.
- BASKAKOV, N.A. (red.), *Hakassko-Ruskiy Slovar'*, Moskva: GLAVİZDAT 1953.
- BAYAT, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2006.
- BAYAT, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2006.
- BRUHL, Lucien Lévy, *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı* (çev. Oğuz Adanır), İst: Doğu Batı Yay. 2006.
- BUTANAYEV, V. Ya.- BUTANAYEVA, İ.İ., *Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Fol'klora*, Abakan: N.F. Katanov Devlet Üni. Yay. 2006.
- BUTANAYEV, V.Ya. - VERNİK, A.A. - ULTURGAŞEV, A.A., *Narodnie Prazdniki Hakasii*, Abakan 1999.

- BUTANAYEV, V. Ya, *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar'*, Abakan 1999.
- BUTANAYEV, Viktor Yakovleviç, *Traditsionniy Şamanizm Hongoraya*, Abakan: N.F. Katanov Devlet Üniversitesi Yay. 2006.
- ELİADE, Mircea, *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*, Ankara: İmge Kitabevi 2006.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yay. 1997.
- ERGUN, Metin, "Alpamış Destanının Varyantlarında Ad Verme Geleneği ve Bu Geleneğin Türk Kültürü İçindeki Yeri", *Erciyes S. 13 (149) 1990 s. 19-20.*
- GÜRDAL, İrfan, "Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları", *Türkler Ansiklopedisi* (ed. Hasan Celal Güzel-Prof. Dr. Kemal Çiçek-Prof. Dr. Salim Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2002 s. 105-111.
- HOPPÁL, Mihály, *Avrasya'da Şamanlar* (çev. Bülent Bayram-H. Şevket Çağatay Çapraz), İstanbul: YKY Yay. 2012.
- İNAN, Abdülkadir, "Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları Ad Almaları ve Başka Hususiyetleri", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt* Ankara: TTK Yay. 1998, s. 206-212.
- İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yay. 2006.
- JEREBİNA, Tatyana, *Sibirskiy Şamanizm*, St. Peterburg: Amfora 2009.
- KARAAĞAÇ, Günay, "Han" ve "Hakan" Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Üzbek Bayçura Özel Sayısı) S. X* İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. 2001 s. 189-192
- KSENEFONTOV, Gavriil Vasilyeviç, *Yakut Şamanlığı*, Konya: Kömen Yay. 2011.
- MAYTAKOVA, A. K, *Han Orba Alıptıg Nımah*, Ağban: Hakas Kniga İzdatel'stvozi 1989.
- NASKALİ, Emine Gürsoy - BUTANAYEV, V. Ya. - İSİNA, Almagül - ŞAHİN, Erdal - ŞAHİN, Liaisan - KOÇ, Aylin, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yay. 2007.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar II*, Ankara: TTK Yay. 1998.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, *Türk Halkbilimi*, Ankara: İş Bankası Kültür Yay. 1977.
- POTAPOV, L. P., *Altay Şamanizmi* (çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yay. 2012.
- RADLOFF, W., *Sibirya'dan 2* (çev. Prof. Dr. Ahmet Temir), İstanbul: MEB. Yay. 1994.
- RADLOFF, W., *Sibirya'dan 3* (çev. Prof. Dr. Ahmet Temir), İstanbul: MEB. Yay. 1994.
- SEYİTOĞLU, Bilge, "Manas Destanında Giriş Merasimleri", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (yay. haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali), Ank: TDK Yay. s. 2-8.

- SUBRAKOVA, O. V. (red.), *Hakassko-Ruskiy Slovar' - Hakas-Orıs Söstik*, Novosibirsk: Nauka 2006.
- TÜRKMEN, Fikret, *Tahir ile Zühre*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1983.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 2006.